

УДК 904:28-526.3(477.7)“653”

МАГІЧНА ЧАША XIV СТ. З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Михайло Єльніков,

к.і.н., доцент,

Запорізький національний університет

У статті розглядається культурно-хронологічна приналежність магічної чаші, що виявлена 1966 р. на зруйнованих Каховським водосховищем ділянках городища Великі Кучугури часів Золотої Орди. Бронзовий з інкрустацією сріблом виріб має арабські написи, зображення людей і тварин. Знаки Зодіаку відсутні. Захисні магічні формули, що посилювалися віршами сур Корану, активізувалися за допомогою речовини (води, олії, молока), яку наливали в посуд. Вважалося, що чаші допомагали лікувати певні хвороби та укуси отруйних тварин. Саме за цією особливістю деякі дослідники назвали їх «чашами отрути». Астральні зображення знаків Зодіаку мали інший вплив, ніж фігури людей і тварин.

«Поглинання» за допомогою рідини магічних формул і зображень застосовувалося у релігійній практиці ще з часів давнього Єгипту, дохристиянських і доісламських традиціях єврейсько-арамейського населення Близького Сходу. У VII–X ст. цей метод зцілення набуває поширення серед мусульман регіону, що врешті втілювалася у виробництві металевих магічних чаш в Сирії та Єгипті з XII ст. Припускають, що їх створювали для паломників, а лікувально-терапевтичні якості могли передаватися через посередника. Наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення людей і тварин було заборонено і поновлене лише на початку XVII ст., головним чином в Ірані й Індії. Це дає підстави розглядати ранні магічні чаші як суто арабські. Більшість відомих арабських магічних чаш, в тому числі й «чаш отрути», не виходять за межі XII–XIV ст. Датування цих типів речей в музеях Європи, Єгипту і Канади доводить правоту цих висновків. При близькості аналогій,

чашу з городища Великі Кучугури можливо датувати серединою – другою половиною XIV ст., що відповідає часу існування золотоординського міста. Це єдина знахідка, відома нам за археологічною пам'яткою. Публікація чаші з фондів Національного заповідника «Хортиця» доводить, що її місцем виробництва, можливо, є Сирія чи Єгипет.

Ключові слова: магічна чаша; городище Великі Кучугури; «чаші отрути»; зображення людей і тварин, арабський напис; Близький Схід; Сирія та Єгипет.

The article examines the cultural and chronological attribution of the magic bowl discovered in 1966 in the areas of the Golden Horde-era hillfort of Velyki Kuchugury destroyed by the Kakhovka reservoir. The bronze piece with silver inlay has Arabic inscriptions, images of people and animals. Zodiac signs are missing. Protective magical formulas, reinforced by verses from the Quran, were activated with the help of a substance (water, oil, milk) that was poured into the vessel. It was believed that the bowls helped to cure certain diseases and bites of poisonous animals. It is for this feature that some researchers have called them «poison bowls». Astral images of the signs of the Zodiac had a different influence than the figures of people and animals.

«Absorption» of magical formulas and images with the help of liquid has been used in religious practice since the times of ancient Egypt, pre-Christian and pre-Islamic traditions of the Judeo-Aramaic population of the Middle East. Between the 7th and 10th centuries, this healing method became widespread among the Muslims of the region, eventually resulting in the production of metal magic bowls in Syria and Egypt from the 12th century. It is assumed that they were created for pilgrims, and the healing and therapeutic qualities could be transmitted through an intermediary.

In the late 14th and early 15th centuries, depictions of people and animals were banned and only resumed in the early 17th century, mainly in Iran and India. This gives reason to consider early magic bowls as purely Arabic. The dates of most of

the known Arabic magic bowls, including the «poison bowls», do not go beyond the 12th–14th centuries. Dating of these types of objects in museums in Europe, Egypt, and Canada proves the correctness of these conclusions. Given the closeness of the analogies, the bowl from the Velyki Kuchugury hillfort can be dated to the middle – second half of the 14th century, which corresponds to the time of the existence of the Golden Horde city. This is the only find known to us from this archaeological site. The publication of the bowl from the funds of the Khortytsia National Reserve proves that its place of production is probably is Syria or Egypt.

Keywords: magic bowl; hillfort of Velyki Kuchugury; «poison cups»; images of people and animals; Arabic inscription; Middle East; Syria and Egypt.

У фондах Національного заповідника «Хортиця» зберігається бронзова з інкрустацією сріблом чаша (Інв. № 1294/М-678), яка у науковій літературі відноситься до категорії арабських магічних [7, р. 79], магічних [16, р. 52–55], магічно-лікувальних [10, р. 477] або медично-магічних [14, р. 72; 3, с. 14], а також талісманічних [11, р. 79]. За актом прийому-здачі № 62 від 18.09.1972 р. вказано, що вона була викуплена заповідником (на той час – «Державний історико-культурний заповідник Запорізького козацтва на о. Хортиця») у мешканця м. Запоріжжя М.Г. Ведмідя за 175 крб. За актом, на момент надходження чаша знаходилася у доброму стані, інкрустована сріблом; її поверхня прикрашена написами і зображеннями восьми тварин, виконаних в техніці чеканки. Діаметр виробу 140 мм, висота 32 мм (Рис. 1: 1–2).

За інвентарною карткою, складеною фондовим відділом заповідника вже через три дні (21.09.1972 р.), чаша була датована XIII–XIV ст. В лаконічному тексті опису вказувалося, що виріб бронзовий, з інкрустацією сріблом, з обох боків вкритий східними літерами: на внутрішній частині написи п'ятьма колами, в центрі – напис у восьмикутній зірці. Серед написів відзначено вісім зображень: змії, собаки, скорпіона та інших тварин. На звороті (зовнішній стороні) напис розташований у східному орнаменті, в центрі – напис у шестикутній зірці. Вказувалося, що чаша без пошкоджень, її поверхня

патинізована й має темний колір. Її діаметр 138 мм, висота 35 мм. Ці розміри декілька відрізнялися від даних під час надходження до заповідника.

У липні 2021 р. у залах Національного заповідника «Софія Київська» відбулася виставка в рамках міжнародного проєкту «Південні морські ворота Східної Європи: (не)забутий спадок портових міст на Півдні України XIII–XV ст.», серед експонатів якої було представлено й арабську магічну чашу з Нижнього Подніпров'я [4]. Знахідка викликала значний інтерес, є унікальною не лише для означеного регіону, але й для територій, що входили в цей період до складу Золотої Орди.

Метою статті є встановлення обставин, за яких було знайдено чашу, з'ясування місця походження, часу виготовлення та призначення, інтерпретація антропоморфних і зооморфних зображень на її поверхні. Водночас дешифрування й переклад написів на виробі ми свідомо залишаємо за межами нашої розвідки. Для вирішення питань культурно-хронологічного аналізу знахідки з городища Великі Кучугури важливими є ґрунтовні праці закордонних авторів – Т. Канаана [7; 8], Г. Віта [16] і Ф.Б. Флада [10]. За матеріалами відомих на 20–30-ті рр. XX ст. колекцій з Палестини і Сирії, музеїв Каїру, Ватикану й Лувру дослідниками було здійснено систематизацію та аналіз написів (лікувальних текстів і сур Корану), знаків (літер і цифр), зображень людських фігур та отруйних тварин на магічних чашах. Сучасний американський орієнталіст Ф.Б. Флад докладно розглядає час появи магічно-лікувальних чаш на території Єгипту й Сирії, їхнє призначення в мусульманських релігійних практиках.

Застосування в роботі методів аналогії і порівняння при дослідженні типологічно близьких магічних чаш із колекцій музеїв Берліна, Парижа, Торонто, Каїру дало змогу виділити як схожий декор, хронологічну близькість, так і певні відмінності цієї категорії виробів.

Опис магічної чаші. Місце і час знахідки, а також її походження і призначення на момент купівлі чаші у 1972 р. не було вказано. Співставлення

виробу з єдиною опублікованою фотографією зовнішньої сторони (Рис. 2: 1–2) з науково-популярного журналу «Спортсмен-подводник» за 1979 р. [5, с. 43] доводить, що вона була випадково знайдена у 1966 р. на ділянці розмитого водами Каховського водосховища городища Великі Кучугури часів Золотої Орди [1, с. 381]. Автор статті, завдяки якому й була викуплена для музею ця знахідка, також дає її опис і параметри: «...сферичної форми, діаметром 138 міліметрів та висотою 35 міліметрів. Із зовнішнього та внутрішнього боків чаша вкрита написами арабською мовою. На внутрішньому боці інкрустацією сріблом зображені символи сузір'їв Скорпіона, Змії та інші» [5, с. 41]. Призначення чаші, характеру зображень (знаки Зодіаку?) і місце її виготовлення лишилися поза уваги.

При огляді виробу і його опису у 2020 р. з'ясувалося, що на момент купівлі чаші від тривалого перебування у воді її поверхня вкрилася темною патиною, написи і зображення фігур слабо проглядались. Тому колишній власник знахідки всі гравіровані деталі заповнив білою фарбою, вірогідно, з метою «покращити» їх зовнішній вигляд. Саме в такому стані арабська магічна чаша й потрапила до фондів заповідника. На момент огляду фарба частково стерлася, решта потрапила на сусідні ділянки.

Чаша бронзова напівсферичної форми, стінки плавно розширюються, край округлений і частково скошений зовні (Рис. 1: 2). Максимальний діаметр – 140 мм (по одній зі сторін – 138 мм), висота – 32 мм і товщина – 1,7–2 мм. Біля краю у виробі відзначений цек, час появи якого не з'ясовано. Декор внутрішньої поверхні складався з гравірованих арабських написів, виконаних почерком «насах», зображень людей і тварин (серед останніх – птах, павукоподібний і рептилія), відокремлених вузькими стрічками на дві полоси. Нижче краю по колу йшов найбільш крупний гравірований арабський напис, прочитати який, як і решту тексту, не вдалося. Перша (від краю до центру), більш широка орнаментальна полоса сформована у вигляді двох вузьких стрічок, переплетення яких утворює вісім медальйонів-картушів (Рис. 1: 1). В

округлих медальйонах, діаметром близько 18 мм, вигравірувані чотири зображення, перше з яких – бюст чоловіка з піднятими вверх руками. Вище, над головою чоловіка подвійними горизонтальними лініями відділено стилізоване зображення ящірки вправо (Рис. 3: а).

Друга людська фігура ототожнюється з жінкою, що сидить зі схрещеними ногами по-східному, з частково позначеною правою ступнею. Її ліва рука піднята над головою. У лівого ліктя, справа від волосся і тулуба, вірогідно, вигравірувані три арабські цифри – вісімки (?) (Рис. 3: b). Третя людська фігура (жіноча) схожа за декором з попередньою, за винятком рук і позначених двох ступень. У вільний простір вписані, вірогідно, арабські цифри – дві вісімки і сімка. Зліва від голови до ліктя – чотири дрібні незамкнені кола, можливо, п'ятірки (Рис. 3: c). Всі людські фігури, а також ящірка, інкрустовані сріблом.

В першій орнаментальній полосі серед людських фігур знаходився округлий медальйон зі стилізованим зображенням сови. Голова, тулуб, крила і хвіст птаха інкрустовані сріблом. Невеликі риси також можуть позначати арабські цифри – три одиниці, сімку, четвірку або шістку (Рис. 3: d). Чотири овальних медальйона-картуша першої орнаментальної полоси, розмірами близько 25 x 18 мм, щільно заповнені арабським текстом (Рис. 3: e–h). Текст іноді виходив за межі медальйонів. Простір між медальйонами заповнений арабським текстом (арабески?) по сім рядків в кожному (Рис. 1: 1).

Друга орнаментальна полоса більш вузька, відокремлена від першої арабським дрібним (у порівнянні з написом біля краю) написом, що йшов по колу. Декор другої полоси складався з чотирьох овальних медальйонів-картушів, утворених двома переплетеними вузькими стрічками. Медальйони розмірами близько 18 x 15 мм, в них вписані тварини: змія (Рис. 4: а), собака або кінь (Рис. 4: b), скорпіон (Рис. 4: c), а також лев чи собака (Рис. 4: d). Всі вони інкрустовані сріблом. Вільний простір в медальйонах заповнений, вірогідно, арабськими цифрами: у змії – дев'ятка, перехрещені дві шістки,

одиниці, а також цифри, що нагадують як сімку, так і вісімку; у собаки (коня?) – сімка або вісімка. У вільне поле медальйона зі скорпіоном вписана четвірка; із зображенням лева (собаки?) – сімка і вісімка. Вільний простір між медальйонами-картушами заповнений арабським текстом, по шість рядків в кожному.

Друга орнаментальна полоса відокремлена від центрального зображення ще більш дрібним арабським написом по колу. В центрі, на дні, у коло вписана подвійна (з внутрішнім контуром) восьмикутна зірка. У центрі – горизонтальний арабський напис, відокремлений подвійними лініями. Зверху та знизу від нього по обох сторонах розташовано по три рядки написів з арабським текстом. В умовному центрі фіксується незначне заглиблення, яке використовувалося, вочевидь, майстром чаші для її центрування (Рис. 4: е).

На зовнішній стороні відсутні зображення людей і тварин. Нижче краю в широкій горизонтальній полосі, відокремленої з двох боків тонкими поглибленими лініями, по колу йшов крупний арабський напис, виконаний почерком «насах». Нижче широка орнаментальна стрічка відокремлена від полоси з написом горизонтальною лінією, що закручена по колу у шість мигдалеподібних медальйонів. Весь простір медальйонів заповнений насічками у вигляді арабських цифр – одиниць, сімок і вісімок (Рис. 2: 1–2). Усічений округлий простір між шістьма округлими завитками заповнений арабським текстом на шести-семи рядках (Рис. 5: а–f), а невеликий простір неправильної трикутної форми – імітацією (арабески) арабських написів.

На дні зовнішньої частини, в центрі, у шестикутну зірку неправильної форми (що утворена мигдалеподібними завитками), розмішений крупний арабський напис, обмежений горизонтальними лініями. Вільний простір з двох сторін заповнений по три рядки арабського напису (Рис. 5: g).

Аналогії магичній чаші та її призначення. Під час пошуку аналогій головна увага приділялася схожості декору, територіальній і хронологічній близькості. Меншої мірою це стосувалося металу, з якого був виготовлений

артефакт. Близькою «кучугурському» екземпляру за оформленням є магічна чаша (як синонім зазначається також як медична або лікувальна: Medizinschale) з колекції Берлінського етнологічного музею (Інв. № I В 3224). Вона виготовлена з латуні, діаметром 133 мм і висотою 30 мм. Датується чаша XIV ст. [17].

У короткому описі на сторінці онлайн-бази колекції музею вказано, що на внутрішній стороні графічні символи вказують на хвороби та недуги, від яких ця спеціальна чаша може захистити тавилікувати. Зокрема зазначається, що людські фігури вказують на головний біль, біль у животі та пологи. Ящірка приховує як небезпеку, так і зцілення (ліки) від укусів комах і хвороби очей. Скорпіон, змія, лев, сова і собака являють собою небезпеку, яку несуть укуси цих тварин. Зображення цих тварин сприяє відлякуванню їх живих моделей, а зображені симптоми призначені для боротьби з хворобою [17].

Переклад арабських написів відсутній. Єдине фото напівпрофілю (де частково простежується декор її внутрішньої частини) з онлайн-бази музею (Рис. 6: 1), не дає можливість повністю зіставити цей екземпляр з «кучугурським». При схожості декору, на внутрішній стороні «берлінської» чаші побудова композиції у її першій орнаментальній полосі дещо відрізняється: відсутні овальні медальйони, а арабський текст розділений вертикальними лініями; зображення сови розміщене у другій орнаментальній полосі, на її місці розміщений скорпіон.

Відзначається, що чаша була подарована Берлінському музею 1904 р. колекціонером Віллі Рікмером-Рікмерсом (1873–1965) і походила з Західного Туркестану (Бухари). Відомо, що на приватні кошти фонду В. Рікмера-Рікмерса з 1902 р. фінансувалося зібрання Берлінського музею. Бухарська колекція мецената була зібрана у 1895–1896 рр. під час його мандрівки до Туркестану у торгових справах [2, с. 204]. Однак вважати регіоном виготовлення чаші за місцем її купівлі (Узбекистан) немає підстав.

Найбільші аналогії виробу з Великих Кучугур має магічно-лікувальна чаша зі знаками Зодіаку з колекції музею Лувра в Парижі (Інв. № МАО 425), декор і написи якої дуже близькі знахідці з городища Великі Кучугури. Чаша з відділу ісламського мистецтва виготовлена з латуні, її діаметр 138 мм, висота 39 мм і товщина 2 мм (Рис. 6: 2). Вона була подарована музею у 1964 р. колекціонером Раулем Кюріелем, датується XIII–XIV ст. В оновленому 2024 р. тексті онлайн-сторінки артефакту місцем виготовлення визначена Сирія [9].

В опису чаші з Лувру основна увага приділена арабським написам, виконаним почерком «насах» на внутрішній і зовнішніх її сторонах (Рис. 7: 1–2). В центрі переплетіння зовнішньої частини (у шестикутній зірці) дев'ять рядків напису, у змісті якого вказується, що він скопійований зі скарбу аль-Мамуна. Для посилення легітимності зображень вказано, що чаша створена на благо мусульман за домовленістю з імами та ортодоксальними халіфами. Щодо її використання відзначається, що укушений або його представник повинен був налити в чашу воду, олію або молоко і зцілитися «з дозволу Бога» [9]. Щодо порівняння центральних написів у шестикутній зірці на дні зовнішньої сторони, то напис з городища Великі Кучугури значно відрізняється (Рис. 8: 1–2).

Арабський напис на внутрішньому боці «благословенної чаші» вказує, що вона бореться зі всіма отрутами, які були зібрані і випробувані за наказом халіфа аль-Мамуна. Вона призначалася при укусах змій і скорпіонів, лихоманці, пологах, для збільшення материнського молока, від скажених собак, задухи, кольок, мігрені, при стріляючих болях, лихоманці печінки і селезінки, паралічі ротової порожнини, при втраті крові (...дизентерія) та інших недугах. Повторюється, як і на зовнішньому боці використання чаші: укушений або його представник мав випити з неї і зцілитися «з дозволу Бога» [9].

В чотирьох картушах внутрішньої сторони вигравірувані вірші (айати) сур Корану – 2: 69; 41: 10; 94: 5–6; 20: 18–21. Аяти посилювали віру в силу

зцілення за посередництва «слова» Корану. Напис на дні внутрішньої частини (Рис. 9: 1), вписаний у восьмикутну зірку, дуже близький (аналогічний) тесту на чаші з городища Великі Кучугури (Рис. 9: 2). Вірогідно, що «кучугурська» знахідка є подібною до виробів, один з яких представлений у музеї Лувру в Парижі.

Опису зображень людей, тварин і знаків Зодіаку на виробі з музею Лувру немає, однак це компенсується за рахунок значної кількості фотографій деталей чаші. Зокрема, зіставлення оформлення першої і другої орнаментальних смуг внутрішніх частин доводить, що «кучугурський» екземпляр близький декору (за винятком знаків Зодіаку) чаші з музею Лувру (Рис. 10: a–h; 11: a–h). Існують і деякі розбіжності: на виробі з городища Великі Кучугури немає частини дрібних деталей, частина фігур повернута вліво або, навпаки, вправо. У жіночої фігури з Лувру чітко простежується немовля на руках, а на виробі з Великих Кучугур ця деталь не фіксується (Рис. 10: c, g). Немає або спрощена також частина «магічних» чисел. На обкладинці брошури 2019 р., присвяченій циклу лекцій і доповідей по мистецтву Ісламу в залах музею Лувра в Парижі американського історика-орієнталіста Фінбарра Баррі Флада, розміщена фотографія цієї магічно-лікувальної чаші. Місцем можливого виготовлення вказано Аравію, Єгипет або Сирію. На думку дослідника, подібні чаші створювались для паломників, які відвідували Мекку. Вказано, що вони допомагали лікувати певні хвороби або укуси шкідливих (отруйних) тварин. Їх сила активувалася за допомогою рідини, яку наливали в них і випивали [12, р. 9, 15].

Докладно призначення і час появи магічно-лікувальних чаш Ф.Б. Флад розглядає у своїй статті за 2014 р. Автор зазначає давність релігійних практик, зокрема в дохристиянський і доісламський періоди, починаючи з Давнього Єгипту, для яких було характерне «вживання рідини, наповненої харизмою первинних або вторинних реліквій, з апотропейною, профілактичною та терапевтичною метою» [10, р. 461–462]. Для прикладу наведемо аналіз 12

глиняних єврейсько-арамейських чаш II ст. до н. е. – 30-ті рр. IV ст. для заклинання в роботі Хаггаї Місгава [13, р. 53–72], де є зображення людських фігур і магічно-лікувальні та релігійні тексти. Ця традиція в наступний період простежується в мусульманському світі Близького Сходу VII–X ст. Зокрема, Ф.Б. Флад наводить зображення людини-скорпіона при вході до Великої мечеті Хімса (Хомса) на півночі Сирії. Глина з його відбитками захищала дім від скорпіонів і рептилій, а розчинена у воді і випита, як вважалося, лікувала укуси. Також автор зазначає, що, відповідно до деяких хадисів, скорпіони і рептилії належать до числа загроз, проти яких дозволено застосовувати амулети. Багато з них мали зображення змій, скорпіонів і птахів, які мали не тільки лікувати, а й відлякувати їх [10, р. 466–468, fig. 29.2].

Серед мусульманських релігійних практик, як зазначає Ф.Б. Флад, як зцілення і милість вважалося вживання рідини (води, молока, олії), «настояної» на тексті Корану [10, р. 468–475]. З цією метою спочатку використовували папір або керамічний посуд, але з XII ст. для цього почали застосовувати латунні і бронзові чаші. Дослідник досить обережно вказує на можливість появи чаш у більш ранній період, зокрема в XI ст. Спочатку вони з'явилися в Єгипті та Сирії, а згодом поширилися в Ірані та Індії. На них були нанесені вислови з Корану, які пізніше були поєднані з вузлами, літерами і магічними квадратами, що призначалися для використання науки букв (ілім аль-хуруф). Застосування Корану, а саме проголошення тексту і його «вживання» за допомогою речовини, лише посилювало магічно-лікувальні якості напою. Контакт або навіть відлуння слів, сказаних на поверхні рідини, мали достатню силу, щоб її благословення могли бути передані довіреною особою – расулом (посланцем), якому призначалося випити з цієї чаші замість хворого. Тобто сила слів передавалася навіть на відстані [10, р. 477].

Найбільш ранніх магічно-лікувальних чаш мали зображення і тексти, у яких вказано на їхнє використання як із профілактичною, так і з терапевтичною метою. Зокрема, проти кольок у животі і застуди, для

полегшення болю при пологах або проти отрути рептилій і комах та павукоподібних, як-от скорпіони, чаклунства або пристріту, метеоризму, кровотечі або укусів скажених собак. Зв'язок між поганим оком та укусами отруйних комах і рептилій знаходить відображення в кількох хадисах, які дозволяють використання захисних заходів проти обох [10, р. 477].

Магічно-лікувальні чаші, що поєднують у собі текст і зображення, перебували на перетині різних сфер ефективної практики. Зокрема, одна з них – текстова традиція, що сконцентрована на Корані, – була достатньо канонічною, щоб стати підставою для обговорення серед ранніх ісламських правників. Друга сфера пов'язана з більш теологічно неоднозначними традиціями зображень і текстів, які мають давню історію використання у Східному Середземномор'ї та на Близькому Сході. Зокрема, Ф.Б. Флад зазначає, що деякі давні магичні чаші (з XII ст.) з апотропеїчними зображеннями отруйних рептилій поряд з породіллем поєднують у собі коранічні написи стосовно того, що вони були вигравіровані під певними знаками Зодіаку. Серед таких знаків вказуються Лев і Скорпіон, на період яких майстру бажано було гравіювати чашу. Це гарантувало ефективність речовини, яка призначалася для використання внутрішньо [10, р. 477–479, fig. 29.6].

Французький сходознавець, провідний фахівець з ісламського мистецтва XX ст. Гастон Віт (1887–1971) здійснив у 1932 р. опис у каталозі Арабського музею Каїру 41 магичної чаші, більшість із яких датовано ним XII–XIV ст. Частина з них походила з приватних колекцій, інші зберігалися в музеях Ватикану, Борджіа (Боргезе) в Італії, Лувру та абатства Сент-Женев'єв у Франції. Деякі з магичних чаш, виготовлені в Мецці (як зазначено на чашах), датуються 1184–1185 рр. Лише п'ять з них зберігалися в Арабському музеї Каїру. Серед них одна наймолодша з підписом майстра Ібрагіма 956 р. г. (1549 р.), однак вона позбавлена формул зцілення. Дослідник скептично ставився до датування ранніх з них XI ст., зазначаючи, що вони не є автентичними, а особи, яким вони присвячені, не жили в зазначений період або

зовсім не відомі. Частина з них відтворена (копії) з більш ранніх екземплярів. Всі чаші напівсферичної форми, їхній діаметр коливався від 100 до 190 мм (середній діаметр – близько 140–145 мм), висота – від 30 до 60 мм [16, р. 52–56, 94–101, 121, 150–156, 164–272, pl. LX–LXIII].

Більшість чаш, як зазначив французький сходознавець, мали арабські написи почерком «насах» із призначенням застосування від укусів змій, скорпіонів, скажених собак, при пологах, для збільшення молока в годувальниці. Окрім цього, на виробах зазначається, що вони сприяють зціленню від лихоманки, кольок, мігрені, застосовуються при задусі, ураженнях печінки, паралічі порожнини рота, дизентерії, захищають від лихого ока, отрути, епілепсії, болю в коліні та спині, також застосовуються для зняття закляття, проти рептилій, надмірної активності (збудженості) дітей, для зупинки кровотечі, при укусах оси, для знищення ящірок, проти передчасних пологів, для повернення на свій бік емірів і султанів, для примирення ворогів, проти чуми, геморою, головного болю, комах. Цей список іноді доповнювався деякими нещасними випадками, зокрема для захисту від крадіжки, пожежі, грабежу та корабельної аварії [16, р. 52–57].

Г. Віт зазначав, що написи на чашах для ефективності магічних фігур мали бути всередині вигравірувані під певними астральними впливами, тобто під щасливим гороскопом: під знаком Лева, під час переходу Сонця в знак Овна, Місяця – у знак Рака, з'єднання двох світил (Сонця й Місяця) і знаку Скорпіона. Написи із вказівками на копії зображень фігур істот і знаків Зодіаку з більш ранніх виробів шанованих в ісламі осіб або виготовлених у їхнє ім'я, а також написи, що засвідчували підтримку серед імамів та правовірних халіфів, посилювали «легітимність» такої категорії магічних чаш. Останні речення вміщувалися, щоб уникнути заперечення з боку тієї частини мусульман, які виступали за заборону зображати фігури людей і тварин [16, р. 55, 272]. Написи також вказують, що для «дієвості» чаші пацієнту достатньо випити з неї, імовірно тричі, все що було під рукою: воду, олію або молоко. Можна було

послати когось випити замість пацієнта. Також у деяких випадках треба було підвісити чашу на пацієнта або розташувати її біля голови, помазати хворого рідиною (з чаші). За деяких обставин рідину слід було пити невеликими ковтками, вимити нею обличчя або тіло, дихати окуреною водою із шафраном [16, р. 57–58].

Палестинський дослідник Тауфік Ханаан (1882–1964) також неодноразово звертався до аналізу арабських магічних чаш, які він поділяв на дві категорії. У 1923 р. він проаналізував 25 «чаш страху» (*ṭāsīt er-radjfeh* або *fear-cup*), особливістю яких було пласке дно з вигнутою всередину центральною частиною. Їх розміри коливались в залежності від давності виготовлення: діаметр від 132,5 до 150 мм, висота від 30 до 50 мм [8, р. 123]. Серед більшості написів, які виокремлював Т. Ханаан, були вірші (айати) сур з Корану, зокрема 1; 2: 250; 37: 1–7; 84: 1–4; 113 і 114. Останні дві є благаннями про допомогу, решта – на честь Бога (Аллага Милостивого, Милосердного!). Сура 2 (аль-Барака), аят 250 мав особливу силу в лікуванні хвороб [8, р. 124–125].

Крім сур з Корану, дослідник зазначав на чашах вже знайомі написи зцілення від усіх недуг і отрут, серед яких зустрічаємо, окрім укусів змії і скорпіона, ще й захист від впертого коня [8, р. 125]. З-поміж зображень тварин на внутрішній частині чаші з городища Великі Кучугури собака дуже нагадує коня. Звертав увагу дослідник і на окремі магічні літери-символи, які «розкидані» на поверхні виробів. Вони є початковими у 29 сурах, з яких 14 букв належать до «літер світла» (*al-huruf en-nuraniyeh*, на відміну від *al-huruf ez-zulmaniye* – «літер темряви»). Є й незрозумілі символи (серед них і числа), а також фігури. Зустрічається шестикутна зірка, яка вважається магічною печаткою царя Соломона. Крім того, на окремих «чашах страху» є знаки Зодіаку та отруйні тварини в картушах, проміжки між якими заповнені віршами з Корану. Серед отруйних тварин найчастіше зустрічаються змія або скорпіон [8, р. 127–129, fig. 8–9, 12]. Щодо людських фігур, то Т. Ханаан

фіксував їх лише на двох з 25 магічних «чаш страху». За спостереженням дослідника, підписи під людськими фігурами: «телець» і «вогонь» дали йому розуміння того, що в першому випадку це позначало Місяць, а в іншому – Сонце. Місяць зображений у вигляді чоловіка, Сонце – жінки. Це, на його думку, вказувало на «астрологічну віру в зірки», що була поширена серед мешканців Сходу. Треба було знати не тільки свою зірку, під якою ти народився, але й як вона взаємодіє з іншими знаками або планетами. Оскільки це було важко, то обов'язково, коли людина пила з чаші в разі хвороби або страху, серед цих дванадцяти знаків був і його. Крім того, рідина контактувала з двома найважливішими планетами – Сонцем і Місяцем [8, р. 129–130].

Число арабських магічних чаш, розглянутих Т. Канааном у роботі 1936 р., подвоїлося. Більшість із них походили з Палестини, частина – із Сирії. Змінилася класифікація чаш: додався ще один їхній тип. Серед проаналізованих 58 екземплярів до «чаш страху» було додано ще 13 (25 розглянуто в 1923 р.). Другу категорію становили «чаші отрути» (poison cups), до яких зараховано 12 одиниць. Вони вирізнялися напівсферичною формою, їхній діаметр становив 100–180 мм, висота коливалася в межах 27,5–55 мм. Зазначалося, що вироби цього типу є давніми і більше не виготовляються. Ще 8 екземплярів класифікувалися як тарілки, які мали більший діаметр, ніж «чаші страху», і були неглибокі [7, р. 79–82, fig. 1, I–XII].

З-поміж гравірованих деталей на виробих Т. Канаан виокремлював написи, знаки і фігури. Серед написів головними є частини Корану, де дослідник зазначає найбільш значущі вірші (аяти) сур, які іноді повторюються. Також є заклинання (звернення і молитви) та окремі слова, спрямовані як до родини Мухаммада, так і до окремих імамів [7, р. 83–88]. Дослідник зазначав, що аяти Корану нейтралізували отруту тварин і вони не могли заподіяти людині шкоди: внутрішня сила написів проникала у воду та оберігала того, хто пив її [7, р. 123–124]. Щодо знаків, то автор зазначає окремі «магічні» літери, зокрема ті, з яких починаються деякі імена Аллага. Їх нараховується сім. Серед

чисел на магічних чашах найчастіше зустрічаються 7, 8 і 9, останнє з яких буває перевернутим. Меншою мірою представлені числа 1, 3 і 5. Іноді літери і числа зустрічаються вперемішку. Широко на чашах застосовувались і так звані «печатки пророків» [7, р. 90–97, 117, fig. 6–8, pl. IV, fig. 1].

До фігур палестинський дослідник зараховував зображення знаків Зодіаку (серед яких розглядав і планети), людей і тварин. Сонце, за його визначенням, представлено на чашах у вигляді восьми- або багатокутної зірки [7, р. 98, pl. IV, fig. 1, e–g]. Тож, можливо, на дні внутрішньої частини виробу з городища Великі Кучугури також зображено стилізований символ Сонця. Людські фігури, за Т. Канааном, є лише на старих виробах, а нові магічні чаші позбавлені зображень як знаків Зодіаку, так і людей. Дослідник зазначав, що іноді голова зображена схематично у вигляді простого квадрата, без позначень рота, носа чи очей. Фігури деяких людей перебувають у положенні «навпочіпки» (сидячи зі схрещеними ногами), одна чи обидві руки підняті вгору, традиція зображення яких походить від арамейських магічних чаш [7, р. 99, 101, pl. V, fig. 1, i, l, m]. Єдине, чого не помітив автор, – зображення немовляти на руках деяких із наведених ним у таблиці сидячих фігур. Остання деталь, як вказано вище, фіксується на магічній чаші з Лувру.

Фігури тварин, за Т. Канааном, зустрічаються зазвичай лише на «чашах отрути» і тільки як виняток – на «чашах страху» і магічних тарілках. Найчастіше зображено лева, змію, скорпіона і двох драконів, що борються між собою. Дослідник вбачав у першій фігурі саме лева, зазначаючи трактування іншими авторами цієї тварини як собаки. На його думку, таке зображення більш характерне для лева, зокрема такі деталі, як закручений вгору хвіст і густа шерсть навколо шиї. Він погоджувався, що деякі фігури більше схожі на собаку (з характерною витягнутою мордою), а в текстах «чаш отрути» згадується саме скажений собака. Втім, для посилення своїх поглядів дослідник наводить приклади зображення лева на давніх арабських амулетах і згадування про нього в текстах: «Не лякайся (більше) змії і не лякайся

скорпіона. Жоден лев (більше не зможе) напасти на тебе», «...Кожен, хто тримає її (чашу) у смутку, (буде впевнений, що) ні лев, ні вовк не повернуться до нього». Він погоджувався з тим, що зазвичай у тексті згадуються лише ті тварини, які зображені на чаші. Водночас дослідник констатував, що на чашах із зображенням драконів немає згадки про них. Є й фігури, які не вдається ідентифікувати [7, р. 101–102, 108, 110, 112]. Таке трактування зображень вплинуло на роботи більш пізнього часу, що й спостерігаємо при описі чаш із музеїв Берліна і Парижа. Примітно, що британська дослідниця Аннете Іттіг у 1982 р., аналізуючи магічну чашу з Королівського музею Торонто, визначила на початку статті зображення лева і драконів як «чотирилапих». Незважаючи на брак згадки про лева в тексті на чаші (фігурує лише скажений собака), у підписах до фігур вказана саме ця тварина [11, р. 79–80, pl. VI, B].

Слід зазначити, що згадка Т. Канаана в давніх текстах змії, скорпіона і лева стосувалася використання захисту від них магічних літер із Тори, Євангелія і Корану. Ця фраза запозичена з поеми суфійського шейха Ахмада аль-Буні XII–XIII ст., яку наводить американський дослідник Г.Г. Споер: «З букв є чотири з Тори, І чотири з Євангелія Ісуса, Сина Марії, І п'ять з Корану. У повному обсязі Вони корисні для всякого створіння, красномовного і німого. Не бійся змії, не бійся скорпіона, Ні про лева, що йде до тебе з ричанням» [15, р. 243]. Тож питання про зображення на магічних чашах лева залишається дискусійним.

Як вказувалося вище, одна з фігур тварин на чаші з городища Великі Кучугури більше нагадує коня, ніж собаку (Рис. 11: h). Однак лише на окремих арабських магічних чашах згадується кінь. У цій праці зазначено, що в деяких текстах чаша лікує кольки в коня, якщо той поїсть трави разом із землею [7, р. 105–106, 108, 112]. Водночас у своїй попередній роботі Т. Канаан вказував на згадку в текстах «впертого коня». За його підрахунками, у проаналізованих ним 34 текстах укуси собаки зустрічаються 33 рази, а укуси змії і жала скорпіона – по 32 рази. Згадок про укуси коня немає, хоча у двох випадках

згадуються «укуси чотирилапих» [7, р. 115]. Жодного разу не зустрічається також згадка про сову, хоча її зображення фіксується на арабських магічних чашах неодноразово. За віруваннями арабів, сови є ознакою нещастя та смерті, втіленням злих духів. Зокрема, серед іракських і сирійських бедуїнів цих птахів вважають летючими духами мертвих воїнів, які прагнуть помститися. Арабська приказка «ідіть за совою, яка веде вас до руїни» характеризує сову як символ знищення. Їх також використовували в чаклунстві [6, р. 5].

Щодо походження чаш, то, за Т. Канааном, у написах на них вказано, що їхні тексти, а також зображення істот на них скопійовані з більш ранніх виробів, виготовлених, зокрема, у Дамаску або Мецці. Окрім Сирії та Аравії, вони були у вжитку серед мусульман Палестини і Єгипту. У текстах зазначається, що бажаною водою для чаш є «вода із Замзаму або вода з єгипетського Нілу» [7, р. 106, 110]. За переконанням Т. Канаана, «чаші страху» продовжували виготовляти і на початку XX ст., зокрема перси продавали їх для паломників у Мецці. Але всі ці вироби були дуже низької якості. «Чаші отрути» і магічні тарілки наприкінці XVI ст. вже не виготовлялися [7, р. 117].

Що стосується верхньої межі поширення магічних чаш («чаш отрути»), то слід зазначити, що з XV ст. і майже до першої половини XVII ст. ми не зустрічаємо виробів із зображенням людей і тварин (також і знаків Зодіаку) не лише на цій категорії. Зокрема, за даними А.О. Іванова, на іранському (перському) металевому посуді наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення живих істот зникає. На магічних чашах і далі зустрічаються лише уривки з Корану [3, р. 14, 19, 22, 30, кат. 26–29, 31, 111–115]. Посилюється заборона зображень людей і тварин не тільки при боротьбі з хворобами; лише священні тексти Корану, як дозволені [11, р. 79], продовжували використовувати для магічних дій. Змінюється також і форма чаш: усі вони мають піддон і зазвичай випуклу центральну частину.

Схожих поглядів на появу, поширення, призначення і використання магічних чаш дотримується американо-англійська дослідниця Емілі Севідж-

Сміт. За її аналізом, виготовлення ісламських (арабських) магічно-лікувальних чаш із металу було налагоджене в Сирії та Єгипті з XII ст. Зображення і терапевтичні концепції на цих виробах (магічні формули яких зустрічаються в наукових трактатах XIII–XIV ст.) еволюціонували з доісламських традицій. Чаші, що мають напівсферичну форму, дослідниця зараховує до ранніх форм. На них часто зображають фігури тварин і людей. Е. Севідж-Сміт дійшла висновку, що встановити точну дату виготовлення конкретного екземпляра неможливо. Це пов'язано з тим, що вписані в них дати не відповідають рокам правління їхніх «покровителів». Також у написах на чашах стверджується, що вони скопійовані з більш ранніх виробів. Все це, ймовірно, мало підвищити їхню дійсну цінність і силу. Проаналізовані нею 22 «чаші отрути» зазвичай містять схожий набір зображень тварин: скорпіона, змії, двох переплєтених драконів. Ще одне зображення дослідниця співвідносить із собакою, хоча й констатує, що дехто називає його левом. На жаль, аналізу зображень людських фігур приділено менше уваги, серед яких Е. Севідж-Сміт зазначає жіночі (жінка, можливо, вагітна, що сидить зі схрещеними ногами) і чоловічі фігури, у яких піднята одна чи обидві руки [14, р. 72–76, 82].

Висновки. Під час дослідження бронзової чаші з фондів Національного заповідника «Хортиця» було встановлено, що вона була випадково виявлена в 1966 р. на зруйнованих Каховським водосховищем ділянках золотоординського городища Великі Кучугури. Зображені на виробі фігури людей (чоловіка і двох жінок) уособлювали хвороби, від яких зцілювали за допомогою магічних формул і коранічних висловів. Змія, сова, скорпіон, собака (кінь?) і лев (собака?) мали відлякувати аналогічних реальних живих істот. Тракткування зображень коня і лева є дискусійним. Хоча арабографічні написи, нанесені на чашу з городища Великі Кучугури, не піддаються дешифруванню, зіставивши її з аналогічними артефактами із зарубіжних колекцій, ми встановили, що вони, напевно, являють собою коранічні цитати, а сама чаша, відповідно, належить до числа так званих «магічних чаш», що

мали апотропейне, терапевтичне та лікувальне призначення, яке магічним чином посилювалося нанесеними на чашу аятами з Корану.

Поглинаючи рідину з виробу, наповнену магічною силою, людина, за переконаннями мусульман, мала одужати. Ця традиція, відома ще з часів Давнього Єгипту, у дохристиянський і доісламський періоди застосовувалася єврейсько-арамейським населенням Близького Сходу. У VII–X ст. цей метод зцілення набуває поширення серед мусульман регіону, що врешті втілюється у виробництві металевих магічних чаш на території Єгипту й Сирії з XII ст. Більшість відомих арабських магічних чаш, зокрема й «чаш отрути», не виходять за межі XII–XIV ст. Датування цих типів речей у музеях Європи, Єгипту і Канади доводить правоту цих висновків. Наприкінці XIV – на початку XV ст. зображення людей і тварин, окрім цитат з Корану, було заборонене і поновлене лише на початку XVII ст., переважно в Ірані та Індії. Це дає підстави розглядати ранні магічні чаші як суто арабські.

Зважаючи на близькість аналогій, зокрема виробів з колекцій Парижа і Берліна, чашу з городища Великі Кучугури можна датувати серединою – другою половиною XIV ст., що відповідає часу існування золотоординського міста. Це єдина знахідка такого типу в Україні, що має точну прив'язку до певної археологічної пам'ятки. Аналіз зображень на чаші з фондів Національного заповідника «Хортиця», її зіставлення з аналогічними виробами доводять, що місцем її виробництва, можливо, є Сирія чи Єгипет. Вона могла з'явитися в пониззі Дніпра як унаслідок переміщення в регіон разом з населенням Мамаєвої орди під час «Великої зам'ятні» 1359–1380 рр., так і внаслідок торгових та культурних зв'язків населення Нижнього Подніпров'я з регіоном Близького Сходу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Elnikov M.V. Izdeliya iz metalla gorodisha Bolshie Kuchugury (podemnyj material 1950–1970-h gg.). *Stratum Plus*. 2021. № 5. S. 379–396. (In Russian). DOI: <https://doi.org/10.55086/sp215379396>

2. Laumulin M.T. Istoriya Kazakhstana i Tsentral'noy Azii v mirovoy oriyentalistike (k 550-letiyu Kazakhskogo khanstva). Chast' I. Stanovleniye i razvitiye vostokovednykh shkol v kontekste izucheniya Tsentral'noy Azii i Vnutrenney Evrazii. Astana : KISI, 2015. 416 s. (In Russian).
3. Mednyye i bronzovyye (latunnye) izdeliya Irana vtoroy poloviny XIV – serediny XVIII veka: katalog kollektsii / avtor kollektsii A. A. Ivanov. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2014. 304 s. (In Russian).
4. U «Sofii Kyivskii» prezentuvaly vystavku, prysviachenu morskym portam Skhidnoi Yevropy: ye eksponaty z Italii. *Kyiv24News*, 9 Lypnia 2021. URL: <https://kyiv24.news/news/u-sofiyi-kyivskij-prezentuvaly-vystavku-prysvyachenu-morskym-portam-shidnoyi-yevropy-ye-eksponaty-z-italiyi> (accessed November 12, 2025). (In Ukrainian).
5. Shapovalov G. Dneprovskaya Atlantida. *Sportsmen-podvodnik*. 1979. № 56. S. 40–44. (In Russian).
6. Al-Sheikhly O. F. and Aidek A. E. Queens of the Night, the Owls of Iraq and Syria – Species, Current Distribution, and Conservation Status. *Owls – Clever Survivors, IntechOpen*, 2023. P. 1–35.
7. Canaan T. Arabic Magic Bowls. *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1936. Vol. XVI. P. 79–127.
8. Canaan T. Ṭâsit er-Radjfeh (fear-cup). *The Journal of the Palestine Oriental Society*. 1923. Vol. III. P. 122–131.
9. Coupelle magique de pharmacie aux signes du zodiaque. *Louvre Collection*, 25.01.2024. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010320115> (accessed Novembre 12, 2025).
10. Flood F. B. Bodies and Becoming: Mimesis, Mediation and the Ingestion of the Sacred in Christianity and Islam. *Sensational Religion: Sensory Cultures in Material Practice*. New Haven Yale: University Press, 2014. P. 459–493.

11. Ittig A. A Talismanic Bowl. *Annales islamologiques*. 1982. No. 18. P. 79–94.
12. La Chaire du Louvre avec Finbarr Barry Flood. *Technologies de dévotion dans les Arts de l'Islam: pèlerins, reliques, copies. Cycle de conférences du 26 septembre au 14 octobre 2019*. Musée du Louvre, 2021. 16 p. URL: https://api-www.louvre.fr/sites/default/files/2021-12/Brochure_Chair_BarryFlood_bd.pdf (accessed Novembre 16, 2025).
13. Misgav H. Jewish-Aramaic incantation bowls. *ADCA Reports (1), Finds Gone Astray. ADCA Confiscated Items*. Jerusalem: The Antiquities Department of the Civil Administration, 2018. P. 53–72.
14. Savage-Smith E. Magic-medicinal bowls. *Science, Tools & Magic (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*. 1997. Vol. XII, Pt. 1. P. 72–100.
15. Spoer H. Arabic Magic Medicinal Bowls. *Journal of the American Oriental Society*, 1935. Vol. 55, No. 3, P. 237–256.
16. Wiet M. G. Catalogue Général du Musée Arabe du Caire: Objets en Cuivre. Le Caire: Imprimerie de l'institut Francais d'Archéologie Orientale, 1932. 315 p. + LXXVI pt.
17. Zauberschale. *Staatliche Museen zu Berlin. Preußischer Kulturbesitz. Sammlungen Online*. URL: <https://recherche.smb.museum/detail/185071> (accessed Oktober 30, 2025).

Рисунок 1. Вигляд внутрішньої сторони (1) і профілю магичної чаші (2).

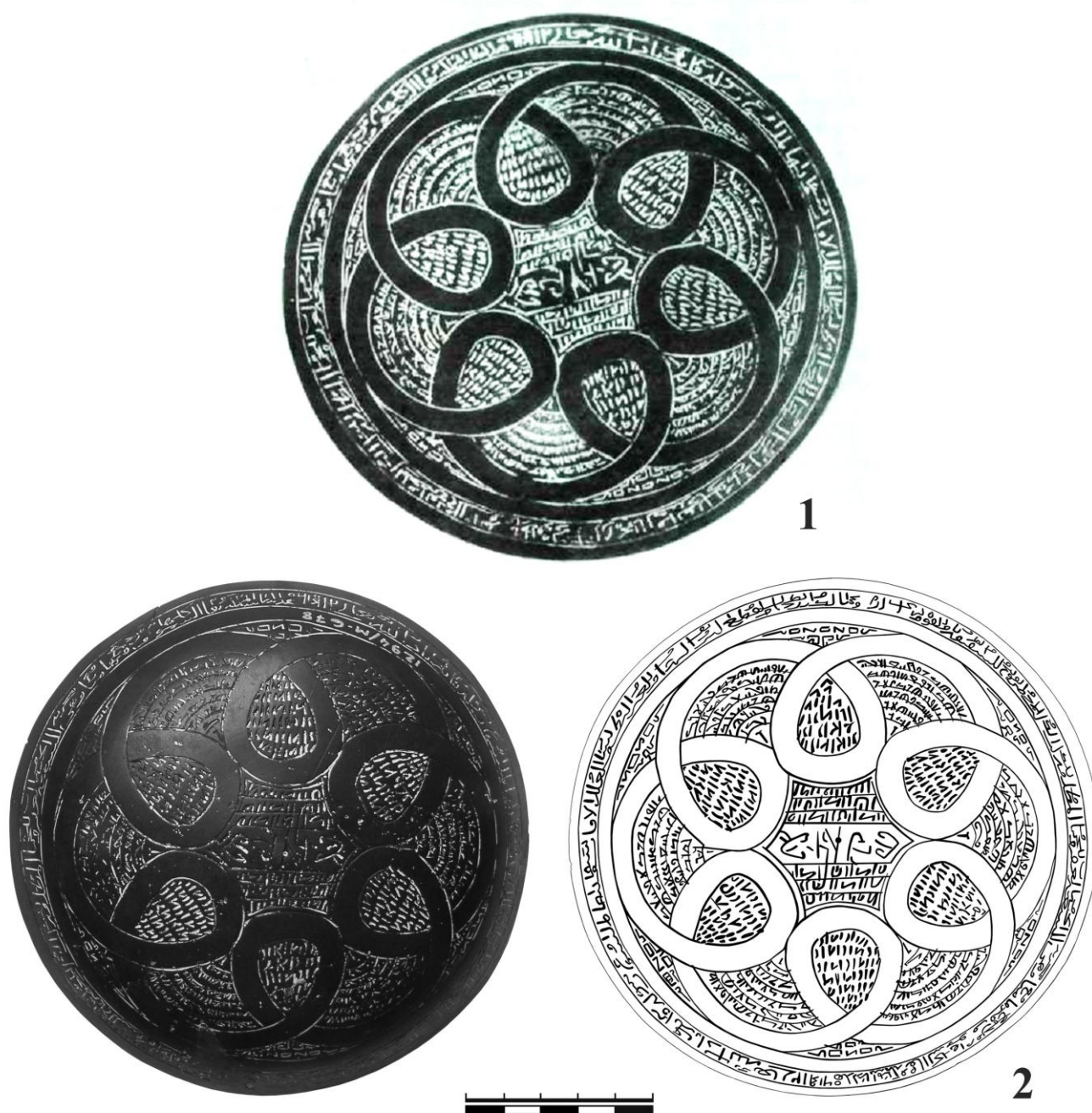

Рисунок 2. Зовнішня сторона чаші: 1 – фото з журналу «Спортсмен-подводник» 1979 р.; 2 – сучасний вигляд.

Рисунок 3. Деталі зображень внутрішньої частини чаші: медальйони-картуші першої орнаментальної полоси із зображенням людей (а– с) і сови (d); айти сур Корану (e–h).

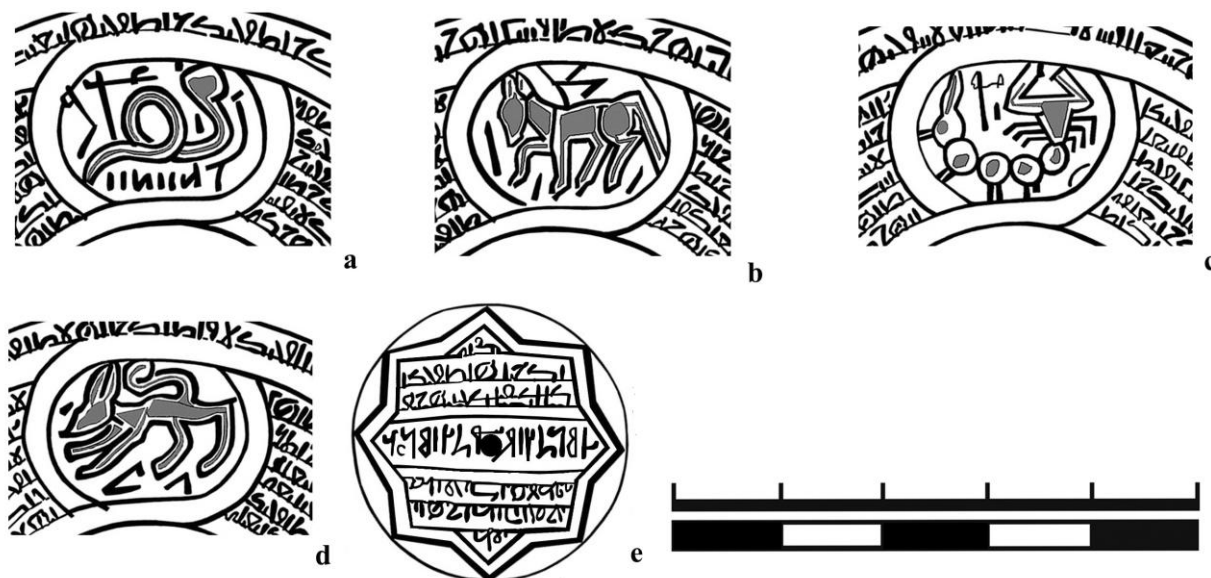

Рисунок 4. Медальйони-картуші другої орнаментальної полоси внутрішньої частини чаші з зображенням тварин (а–d). Восьмикутна зірка в центрі, на дні (e).

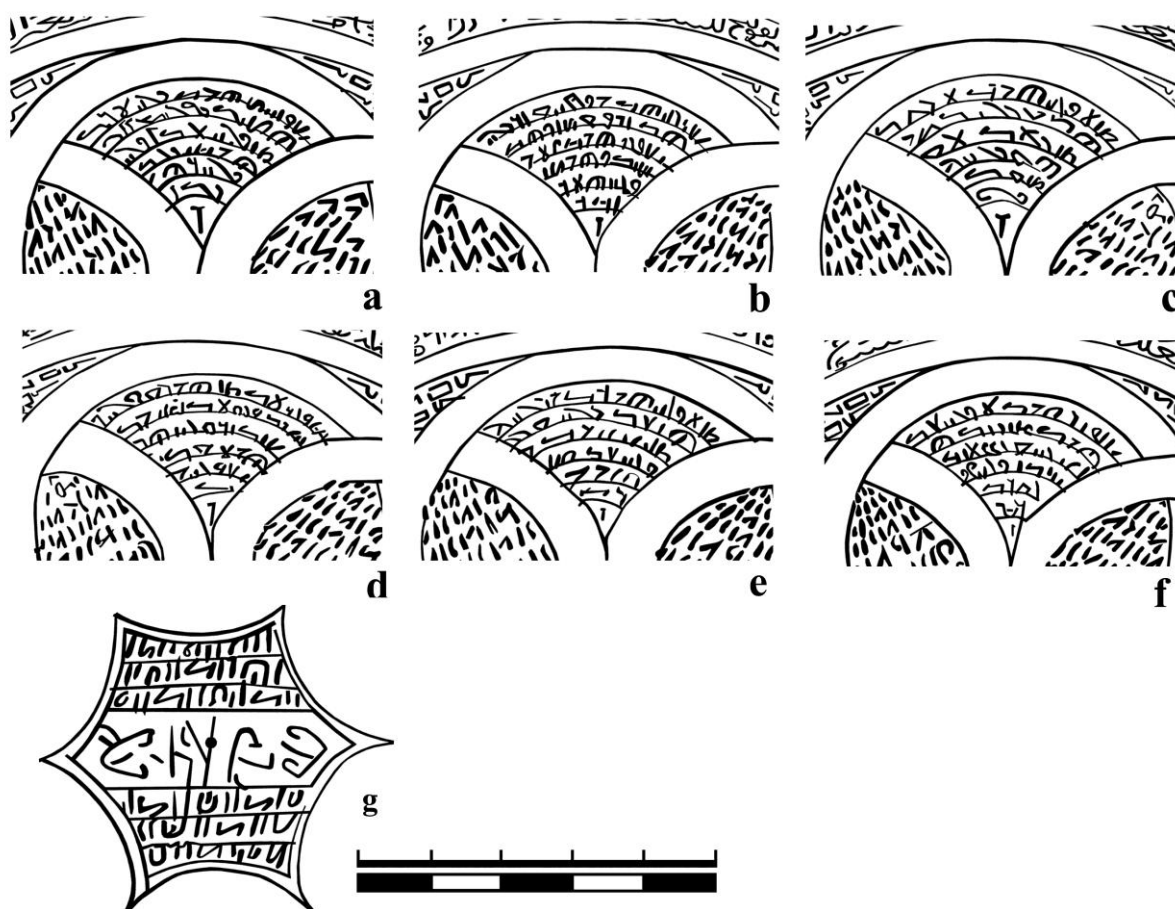

Рисунок 5. Деталі арабських написів зовнішньої частини чаші: між округлими завитками (a–f); на дні, у шестикутній зірці (g).

1

2

Рисунок 6. Вигляд профілів магичних чаш з музеїв: Берліну (1), за: [Zauberschale 2025, foto: M. Franken] і Лувру (2), за: [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski].

Рисунок 7. Магічно-лікувальна чаша зі знаками Зодіаку з колекції музею Лувра в Парижі: внутрішня (1) і зовнішні (2) сторони, за [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski].

Рисунок 8. Арабські написи у шестикутних зірках магичних чаш: з музею Лувру в Парижі (1), за: [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski]; з городища Великі Кучугури (2).

Рисунок 9. Арабські написи у восьмикутних зірках магичних чаш: з музею Лувру в Парижі (1), за: [Coupelle magique... 2024, foto: *H. Lewandowski*]; з городища Великі Кучугури (2).

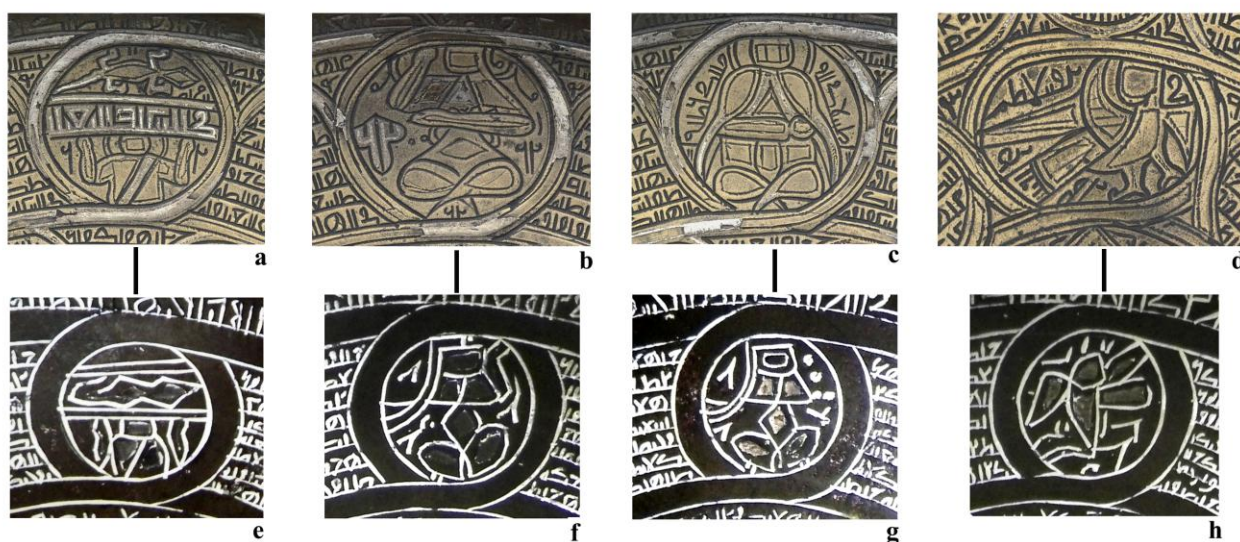

Рисунок 10. Схема порівнянь фігур людей і сови: з музею Лувра (a–d), за [Coupelle magique... 2024, foto: *H. Lewandowski*]; з городища Великі Кучугури (e–h).

Рисунок 11. Схема порівнянь фігур тварин: з музею Лувра (a–d), за [Coupelle magique... 2024, foto: H. Lewandowski]; з городища Великі Кучугури (e–h).